

UOT 94 (479.24)

**1918-1919-CU İLLƏRDƏ LƏNKƏRAN QƏZASINDA
ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM****B.B.KƏRİMOV**
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
behmen_76@mail.ru

Məqalədə, 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında minlərlə dinc əhaliyə qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımlar araşdırılır. 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda, Qubada və Şamaxıda törətdiyi soyqırımlardan sonra, dəniz yolu ilə Lənkərana, quru yol ilə Muğana üz tutub hər vəchlə qanuni Azərbaycan hökumətinin bu yerlərdə tanınmasına imkan verməmişlər. Tam bir il üç ay ərzində Lənkəran qəzasında onların müxtəlif birləşmələri və silahlı dəstələri yerli əcnəbi və digər gəlmə qeyri-milli qüvvələrlə birləşərək müəyyən qurumlar yaratmaqla xalqa zülm etmiş, dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər törətmiş, qəzanın bütün kəndlərini yandırmaqla qətl-qarətə əl atmış və onları hər cür mərhumiyyətlərə düşürmüşlər. Nəticədə qəzanın minlərlə dinc müsəlman əhalisi bu soyqırımın qurbanı olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycanlılar, Lənkəran qəzası, soyqırım, erməni-bolşevik

XX əsrin əvvəllərində başlayaraq ermənilərin xalqımızın başına gətirdikləri müsibətlər Azərbaycan tarixində ən qanlı hadisələrdən biri kimi yaddaşıımızda silinməz izlər buraxmışdır. Bu dövrdə baş vermiş hadisələr nəticəsində on minlərlə dinc soydaşımız bolşeviklərin havadarlığı ilə erməni daşnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırıma məruz qalmışdır.

1918-ci ilin martın sonu, aprelin əvvəlində Bakıda ermənipərəst bolşevik rəhbərliyinin fəal iştirakı ilə milli zəmində törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsində minlərlə dinc azərbaycanlı əhalisi öldürülmüş, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdır. Bu qanlı hadisə tezliklə Bakı hüduqlarından kənara çıxmış, bolşevik-erməni daşnak quldur dəstələri tərəfindən digər Azərbaycan qəzalarında olduğu kimi, Lənkəran qəzasını da tutmaqla, talan etmiş, dinc əhali amansızcasına öldürülmüşlər. Bu məqsədyönlü talanlar, qırğınlar zamanı nə qocaya, nə cavana, nə də körpələrə aman verilməmiş, insanlar vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Zaqafqaziyada hakimiyyəti ələ almağa çalışan Bakıdakı bolşevik-erməni hökuməti güya “qəza zəhmətkeşlərinə kömək etmək haqqında xahişini nəzərə almaqla Lənkərana qoşun yeritmişdir”. Əsl həqiqət isə Lənkəranın mühüm strateji və ərzaq rayonu olması idi. O, Bakının arxası və ingilislərin ağalığı et-

dikləri İran ilə həmsərhəd idi. Lənkəran vasitəsilə Orta Asiya və Həştərxanla əlaqə saxlamaq, Sovet Rusiyasından məsləhət və kömək almaq mümkün idi. Bu baxımdan Lənkəranın əldə saxlanması bolşeviklər üçün olduqca vacib idi.

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisini müdafiə edə biləcək ordu hissələri yox idi. Çünki I Dünya müharibəsi zamanı (1914-1917-ci illər) müsəlmanlar, o cümlədən azərbaycanlılar səfərbərliyə alınmamışdı. Bu dövrdə müsəlmanlardan ibarət yeganə silahlı dəstə I Dünya müharibəsi cəbhəsindən qayıdaraq Lənkəranda yerləşən “Dikaya Diviziya”nın süvari polku idi ki, onların sayı az olmaqla bərabər, həm də texnika cəhətdən yaxşı təchiz olunmuşdu.

Lənkəran qəzasını ələ keçirməyə çalışan Şaumyanın əsas məqsədlərindən biri də, milli qüvvələrin - Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinski və baron Osten-Sakerin 1917-ci ildə təşkil etdiyi milli alayı və Lənkəranda olan “Dikaya diviziya”nı tərk silah etməklə, bölgəni tam şəkildə ələ keçirmək idi.

Lənkəran qəzasında milli qüvvələrin böyük üstünlüyə malik olduğunu gören Bakıdakı bolşevik-erməni daşnak qüvvələri Bakı qırğını ilə kifayətlənməyərək Şaumyanın sərəncamı və erməni milli şurasının göstərişi ilə Lənkəranda olan “Dikaya diviziya”nı tərk-silah etmək üçün, tərkibində erməni fəhlələrindən təşkil olunmuş 280 nəfərlik silahlı dəstənin mövcud olduğu bolşevik-erməni ordusu quru yol ilə Muğana, bir qismi də dəniz yolu ilə Lənkərana göndərilməmişdi (1, 73). Bu aksiyaların məqsədi Bakı Sovetinə tabe olmayan "dikaya diviziya"nı tərk-silah etmək idi. 1918-ci ilin aprelin 12-dən başlayaraq Lənkəran qəzasına basqın edən bu quldur dəstə yolboyu azgınlıq etməklə müsəlman kəndlərini talayaraq dağıdaraq yandırmış və Lənkəran əhalisinə divan tutmuşdur.

Bu məlumatlar 1918-ci il mart soyqırımı ilə bağlı yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatında da öz əksini tapmışdır. Komissiyanın sədri Xasməmmədov xarici işlər nazirinə yazırdı ki, “Avropa sülh konfransına gedən nümayəndə heyətinə təqdim etmək üçün Bakı, Şamaxı, Quba şəhərlərində, Şamaxı, Göyçay, Cavad, Lənkəran və Quba qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar kifayət qədərdir <.....>. Lənkəran qəzası polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsi isə polkovnik İllarinoviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən <.....>, böyük dağıntı törədilərək, azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilmişdir.

Lənkəranda olan “Dikaya diviziya”nı tərk-silah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərilməmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi.

Lənkəran qəzasına hərəkət edən bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astara bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri “Aleksandr Jandar” gəmisi tərəfindən top atəşinə

tutuldu. Yanvarda başlanan (1918-ci ilin-B.K.) bu qırğınlar martda daha da şiddət etdi” (5, 85-86; 4, v.2).

Sovet tarixşünaslığında Lənkəran qəzasında erməni vəhşilikləri təhrif edilərək yazılır: “Bakıdan gəlmiş sovet qoşunları dəstəsi aprelin 14-də Lənkəranı azad etdi. Qırmızı qvardiyadan və Qırmızı ordudan olan yoldaşlarımızın qabaqcıl dəstələri <.....> Lənkəranda, <.....> Sovet hakimiyyəti qururlar”. Göründüyü kimi, Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri ermənilərin əli ilə qətliaamlar törətdikdən sonra, 1918-ci il aprelin 14-də Lənkəranda, adına Sovet hakimiyyəti demələrinə baxmayaraq, əslində erməni hökumətini qurmuşdular (1, 73-74).

Ümumilikdə, ermənilər 1918-ci ilin mart ayına qədər Lənkəranın 40 kəndində dinc sakinləri vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Sovet tarixşünaslığında bu hadisələrlə bağlı qeyd edilir ki, güya “Millətçilər zəhmətkeşlərin diqqətini sinifi mübarizədən yayındırmaq məqsədi ilə Zaqafqaziyanın çox yerində milli ədavət törətdikləri kimi Lənkəran qəzasında da belə ədavət törətmişdilər. Müsavatçılar, eserlər və qeyriləri bu ədavətin əsas təşkilatçıları idilər. Milli ədavətin nətiçəsində qəzada 40-a yaxın kənd yandırılmış, yüzlərlə günahsız adam, habelə qadınlar və uşaqlar məhv edilmişdilər” (8, 42-43). Göründüyü kimi milli qüvvələri bu qırğınların səbəbkarı kimi göstərməklə, bölgədə bolşeviklərin havadarlığı ilə ermənilərin törətdikləri soyqırımı gizlədilmiş və təhrif edilmişdir.

Bu hadisələrin şahidləri olan yerli sakinlər qeyd edirlər ki, 1917-ci ilin oktyabrından 1918-ci ilin may ayına qədərki bir müddət ərzində denikinçi komandan Şevkunovun quldur dəstəsinə rəhbərlik edən daşnak Akopyan və ermənipərəst eser Sinayev Lənkəranda Talış xanının evini özlərinə qərargah etmişdilər. Onlar törətdikləri vəhşiliklərə belə haqq qazandırır ki, guya Lənkəran qəzasını qaçaq-quldurlardan qoruyurlar. Bu məqsədlə onlar dəfələrlə şəhər və kəndləri dənizdən top atəsinə tutmuşlar. O dövrü yerli camaat qaçaqaç dövrü kimi yadda saxlayıb. Sakinlər əliyalın olduğundan, atışma başlayan kimi meşələrə üz tutub. Bunun qarşısını almaq üçün hərbiçilərlə danışığa gedən Sütəmurdov kəndinin 13 ağsaqqalı hərbiçilərlə belə bir şərt kəsilər ki, dinc əhaliyə toxunmayacağı təqdirdə, əvəzində onlara lazım olan ərzağı veriləcəklər. Lakin bu təkliflərinə baxmayaraq quldur dəstəsi, onları öldürərək, qılıncla tikə-tikə doğrayıb və bir yeşikdə torpağa basdırıblar. Sütəmurdov kənd ağsaqqalı Nəcəf Nəcəfovun babası da erməni vəhşiliklərinin qurbanı olub. O, böyüklərdən eşidib ki, həmin dövrdə hərbiçilər arasında olan ermənilər yerli müsəlman əhaliyə olmazın zülmələr verərək, qız-gəlinlərə qarşı nalayiq hərəkətlər ediblər. Onlara müqavimət göstərənləri isə öldürüblər, meyidlərini yandırıblar. Hətta bir cavanın kürəyinə qaynar qazan bağlayaraq yeriməyə məcbur ediblər. Sonra isə güllələyiblər. Daşnaklardan ibarət rus hərbi birləşmələri müxtəlif vaxtlarda Lənkəran qəzasının 40 kəndində eyni vəhşilikləri törədiblər. Şəhərin mərkəzində qala meydanında sakinlər kütləvi şəkildə qətlə yetirilib (15).

Arxiv mənbələrinin birində qeyd edilir ki, “Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsindən bir az əvvəl Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başladı. Onlar müsəlman yeməxanalarına girib oradakıları təhqir edir, yediklərinin pulunu vermir, özlərini Osmanlı türklərindən qorumaq üçün onları səngər qazmağa məcbur edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimi verilən məscidlərə girib müsəlmanlara öz təziyyələrini keçirməyə mane olurdular. Müsəlman əhalisi dini ayinlərini icra etmək üçün məscidlərə yığışdıqları zaman ermənilər ora soxularaq müsəlmanları qarət edir, məscidi isə yandırmaq istəyirdilər. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtdı və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular”. 1919-cu ilin avqustunda “Molokan qiyamı” yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu (5, 86; 2; 3, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18).

Lənkəran qəzasında ermənilər xalqa qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməyərək törətdikləri qırğınların miqyasını günü-gündən genişləndirirdilər. Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan Türk ordusunun baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O, Avetisovun (Türk ordusunun hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək ordunu başsız qoyub qaçan, türklərin qatı düşməni, Bakı cəbhəsinin keçmiş komandanı Avetisov sonralar Prişibdə öldürülmüşdü) quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etdilər. Görüşdə Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstəcək və adiçəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru Paşa bildirmişdi ki, müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəcəklər (14, 59; 1, 130).

Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ermənilərin qəzada özbaşınalığı və qırğınları daha da artdı. Avqustun əvvəllərindən ingilis hərbiçilərinin hərtərəfli köməyi ilə “beşlər diktaturası”nın ağ ordusu Lənkəran qəzasını ələ keçirməklə bölgəyə sahib olmuş (8, 53; 1, 90) və buranı nəzarətdə saxlamaq üçün İlyəşeviçin 10 min, polkovnik erməni Makarovun 3 min, polkovnik Avetisovun 2 min nəfərlik ordusuna havadarlıq edirdilər. Bu qüvvələrin qəzada vəhşiliyi, zülm, özbaşınalığı, qətil və qarəti görünməmiş şəkildə artmışdır. “İngilis agenti olan Avetisovun dəstəsinin təhqir və təcavüzü, talan və soyğunçuluğu daha qanlı və daha dəhşətli şəkil almışdı. Bu dəstə cəllad Avetisovun göstərişi ilə yerli əhaliyə, divan tuturdu” (5, 71-72).

Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 14-də görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə ilə birlikdə İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke ilə görüşdülər. Nümayəndələr Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri Hevelkeyə təqdim etməklə, onlar konsula ingilis ordularının Azər-

baycana gəlişi ilə erməni silahlı dəstələrinin qəddarlığının arta biləcəyi ehtimalını söylədilər. Nümayəndələr ingilis konsulundan erməni silahlı dəstələrinin hərəkətlərinin qarşısını almağa diqqət yetirməyi xahiş etdilər (5, 215-216).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq qəzada ermənilərin dinc əhaliyə qarşı qırğınları hələ də davam edirdi. Lənkəranda ermənilərin və denikinçi qüvvələrin törətdikləri qarətlərin, qırğınların qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci il dekabrın 28-də Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda general Tomsonla görüşərək ermənilərin, “denikinçilərin qəzanı bərhad hala saldıqlarını, xüsusən azərbaycanlılara divan tutmaları haqqında ona məlumat verərək, qəzanın bu qüvvələrdən təmizlənməsini və onun Azərbaycanla yenidən birləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməsini xahiş etdilər” (5, 73-74).

Ermənilərin Lənkəran qəzasında törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumatlar 1918-1920-ci illərdə nəşr edilmiş “Azerbaydjan” qəzetinin səhifələrində də öz əksini tapışdır. Qəzətdə qeyd edilir ki, “Lənkəranda erməni silahlı dəstələri müsəlmanlar arasında səbəbsiz axtarışlar və həbsləri davan etdirməklə hər gecə neçə günahsız ailəni bədbəxt edirlər” (6, 14). “Yalan xəbərlər və əsassız şübhələr ilə ermənilər müsəlmanların evlərini axtarır, onları hər cür təhqir edir və həbs etdirirdilər. Həbsxanaya apararkən, yolda güya qaçmaq istədiklərini bəhanə edərək, onları güllələyirdilər. Onlar əsassız ittihamlarla arvadlı-uşaqılı bütün ailəni tutub həbs etdirirdilər. Adamları sorğu-sualsız öldürürdülər. Avetisovun əsgərləri müsəlmanlar haqqında etdikləri vəhşilik və zülmələr sayəsində çoxlu sayda şəhər sakini öldürülmüşdü. Qorxu və vahimə içərisində olan camaat küçəyə çıxmaqdan qorxaraq evlərdə gizləndirilirdilər” (6, 15 noyabr 1918-ci il, № 36).

“Azerbaydjan” qəzetinin 1918-ci il 8 noyabr tarixli 29-cu sayında Lənkəranda hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən “Sentr Kaspıy Soyuz” təşkilatı haqqında məqalədə qeyd edilir ki, bu təşkilat şəhər və kəndlərdən Bakıya getməyə heç kəsə icazə vermir. “İnsanlar qorxu içində yaşayırlar. Bu qatma-qarışq nə vaxta qədər davam edəcək, bilinmir. Əgər yaxın vaxtlarda bu bələdan qurtarmaq üçün bizə kömək gəlməsə, Bakı və Lənkəran arasında azad yol bərpa olunmasa, qanun-qayda yaranmasa, biz müsəlmanlar qırılıb yoxa çıxacağıq.

Lənkəranda İlyəşeviçin kəşfiyyat dəstəsinin etdiyi biabırçılıqları qələmə alan T. Bayraməlibəyov “Azerbaydjan” qəzetinin 10 noyabr 1918-ci il tarixli 31-ci sayında çap etdirdiyi məlumat xarakterli məqaləsində yazırdı: “Lənkəranda Avetisovun soyğunçu dəstəsinə İlyəşeviçin rüsvayçılıqlar törədən kəşfiyyat dəstəsi əvəz etdi. Bu dəstə əhalinin asayişini qorumaq əvəzinə, evlərə basqın edir, müsəlmanları soyur, öldürür, qadınların ismətinə toxunur, onları özləri ilə aparırlar.

Müsəlman kəndlilərinin vəziyyəti dözülməzdir, çünki onların əlindən hər cür silahlar, hətta tüfəngləri də alınmışdır. Bütün silahlarını quldurbaşı İlyəşeviçə təhvil verən əhali yanıldığını sonradan anlamışdır. Gec də olsa, başa

düşmüşdü ki, o, qəddar, zalım, rəhmsiz və tülkü cildinə girmiş adam olsa da, əslində canavar xislətli yırtıcıdır.

Erməni silahlı dəstələrin zülmündən cana doyan Lənkəran nümayəndələri dövlət kontorunda olublar. Noyabrın 8-də Lənkəran nümayəndə heyətinin üzvlərindən Teymur bəy Bayraməlibəyov dövlət müfəttişi Əbdüləli bəy Əmircanlının qəbulunda olmuşdur. Nümayəndə Lənkəran şəhərində və ətraf kəndlərdə müsəlmanların Avetisovun və İlyəşeviçin dəstələrindən gördükləri əziyyətləri, zülm və təhqirləri dövlət müfəttişinə xəbər vermişlər. Əbdüləli bəy Əmircanlı söz verib ki, siyasi yolla hökumət Lənkəran qəzasında bütün hüquqları bərpa edib vəziyyəti qaydaya salacaqdır” (6, 8 noyabr 1918-ci il, № 29).

Yerli əhalinin vəziyyətinin günü-gündən ağırlaşdığını, dözülməz olduğunu Teymur bəy «Azerbaydjan» qəzetinin 15 noyabr 1918-ci il tarixli 36-cı sayında çap etdirdiyi digər bir məqaləsində təsvir edərək yazırdı ki, “Avetisovun dəstəsi hakimiyyətin ona hər cür imkan verməsindən istifadə edərək, bu günə qədər heç bir maneçiliyə rast gəlmədən evlərdə yoxlama aparmağı, mənzilləri qarət etməyi, köməksiz müsəlmanları tutmağı, lazım gələrsə, öldürməyi davam etdirir.

Lənkərandə vəziyyəti Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və hərbi çətinliklərindən istifadə edərək yerli oyuncaq qurumlar daha da gərginləşdirirlər. Avetisovun qoşunu əvvəlki kimi xalqı soyub talamaqda və müsəlmanları qətl, qarət etməkdə davam edir, adamlar günahsız həbs olunurdu. Avetisovun erməni dəstəsinin dinc əhaliyə elədiyi zülmələrə aşağıdakı hadisələri misal göstərmək olar. Noyabrın birinci günlərində beş silahlı erməni döyüşçü güya evlərdə gizlədilmiş silahları tapmaq bəhanəsi ilə gecə Əkbər Qəribov və Xəlil Nəcəfqulu oğlunun mənzillərinə basqın edərək orada ciddi yoxlama aparmış və heç bir günahı olmayan ev sahiblərini öldürmüş, qızıl və digər qiymətli əşyaları götürüb getmişlər. Bu hadisənin şahidi olan qonşular, silahlı soyğunçular tərəfindən öldürüləcəklərindən ehtiyat etdiklərinə görə qonşularına kömək edə bilməmişlər.

Baş verən bu xoşagəlməz hadisələr şəhərdə sənaye və ticarətin iflic vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuş, çörək və digər ərzaq məhsullarının qəzaya idxalı dayandırılmışdır. Lakin müxtəlif dövlətlər tərəfindən yerli əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün şəhərə göndərilən ərzaq məhsullarını Avetisovun dəstəsi müsadirə edərək kirjim (lotkalar) vasitəsilə İlyəşeviçin Sara adasında yerləşən əsgərlərinə yollamışdı. Nəticədə orada yaşayan adamların dolanması üçün iki illik ərzaq ehtiyatı toplanmışdı. Şəhərdə isə bahalıq baş alıb gedirdi. Yerli müsəlmanların əlindən taxıl zəmiləri alınmış, Xırmandalı, Əminli, Qədirlı, Qarğalıq, Körəkli, Əlişanlı, Təklə, Hüseyn Hacılı, Həsənli, Yeddioymaq kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Əlişanlı, Xıl və Yeddioymaq kəndlərində olan əkin yerləri də müsəlmanların əlindən alınmışdı. Alınmış əkin sahələri bu yerlərə köçürülmüş mühacir ruslara verilmiş, adı çəkilən kəndlərin əhalisi isə evsiz-eşiksiz, torpaqsız və müdafiəsiz qalmışlar. Ağır güzəran keçirən kəndlilər öz kəndlərinə, öz evlərinə qayıtmaq istəyirdilər ki,

yenidən evlərini, təsərrüfatlarını bərpa etsinlər. Lakin onlara ciddi şəkildə xəbərdarlıq edilmişdi ki, bir daha öz yerlərinə qayıtmasınlar. Əlacsız və çətin vəziyyətdə qalan Lənkəran müsəlmanları nicat yolunu Azərbaycan ordusunun birliyində, gücündə, iradə möhkəmliyində görür və ümid edirlər ki, bu ordunun köməyi ilə onlar azadlığa çıxacaq və evlərinə qayıda biləcəklər” (6, 15 noyabr 1918-ci il, №36).

T.Bayraməlibəyov “Azerbaydjan” qəzetinin 18 noyabr 1918-ci il tarixli 39-cu sayında yazırdı: “Dəhşətlər, biabırçılıqlar törədən və cəzasız qalan Avetisovun hər gün qan tökən quldur dəstəsi buradan getməsə, yerli əhali, xüsusilə müsəlmanlar bundan sonra öz halal dədə-baba torpaqlarında rahat yaşaya bilməzlər” (6, 18 noyabr 1918-ci il, №39).

Müəllif yazır: “Noyabr ayında ingilis əsgəri dəstələrinin Lənkərana gələcəyi gözlənilir. Eyni zamanda İngilis əsgərlərinin Avetisovun dəstəsi ilə birləşəcəyi barədə şayiələr dolaşmaqdadı. Bu xəbəri eşidən yerli əhali böyük narahatçılıqlar bildirib yazırlar ki, biz ancaq bunu yəqin etmişik ki, Avetisovun əsgərləri Lənkərandan getməyincə müsəlmanlar öz evlərində rahat nəfəs ala bilməyəcəklər. Yerli əhalinin cürbəcür dəhşətlərdən, faciələrdən və hədsiz qanunsuzluqlardan xilas olması üçün Avetisovun dəstəsinin buranı tərk etməsi vacibdir. Yerli əhaliyə olan bu haqsızlıqları Xalq Cümhuriyyətinə çatdırmaq üçün Lənkəran müsəlmanlarının nümayəndə heyəti Bakıya gedərək, noyabrın 19-da xarici işlər naziri ilə görüşərək, Lənkəran nahiyəsində müsəlman əhalisinin Avetisovun dəstəsi tərəfindən min cür təhqirlərə və əziyyətlərə məruz qalmaları barədə məlumat verərək, nazirdən Şimalı İran ordusunun baş komandanı general Tomsonun köməyi ilə Avetisovun dəstəsinin oradan çıxarılmasına təşəbbüs etməsini xahiş etmişlərdir” (6, 18 noyabr 1918-ci il, №39).

“Azerbaydjan” qəzetinin 4 yanvar 1919-cu il tarixli 3-cü sayında çap olunan məqalədə deyilir ki, Lənkəran əyalətindəki müsəlmanlara vəkil edilmiş Teymur bəy Bayraməlibəyov tərəfindən yanvarın 2-də Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədrinə ərizə ilə müraciət edilmişdir. Ərizədə deyilir ki, “Hal-hazırda Lənkəran müsəlmanlarının ərazisini zəbt etmiş “Kavkaz-Kaspiy-Soyuz” onları ədalətsizliyə, işgəncələrə, zorakılığa məruz qoymuşdur. Hər yerdə qəsbkarlıq, özbaşınalıq, zorakılıq baş alıb gedir. Bədbəxt müsəlmanlar həyatda yaşamaq üçün heç yerdə özlərinə sığınacaq tapa bilmirlər. Lənkəranlıların acınacaqlı vəziyyətini nəzərə alaraq Dövlətlər İttifaqının Qərargahı ərazidə qanun-qayda yaratmaq və Lənkəranın Azərbaycan hökumətinin təbəçiliyinə keçənədək buradakı vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq üçün üç zabit və 30 ingilis əsgərindən ibarət kiçik bir dəstə ezam edilsə, qəzada ədalətsizliyə, yersiz təqiblərə son qoyular” (6, 4 yanvar 1919-cu il, №3; 7, 186).

“Azerbaydjan” qəzetinin 1919-cu il 29 yanvar tarixində, 100-cü sayında “Lənkəran” sərlövhələri altında gedən məqalədə Teymur bəy Bayraməlibəyov dinc əhaliyə işgəncə verən və soyğunçuluqla məşğul olan ermənilərin simasızlığından danışaraq qeyd edir ki, “Yanvar ayının 22-də Hüseynəli Rzaəli oğlu bazarda Şəhab molla İsgəndər oğlunun dükanında əyləşərkən erməni əsgərləri

dükənı əhatəyə alıb güllə atmağa başlamışlar. Bazarda güllə səsi eşidən ürəyi vahiməli, müsəlman camaatı dükənlərini açıq qoyub qaçmağa üz qoydular. Fürsətdən istifadə edən silahlı erməni əsgərləri isə dükənləri soyub aparmışlar. Erməni əsgərlərinin bu cür faciəyə işləri və gecələr müsəlman məhəllələrində oğurluq etmələri hələdə davam etməkdədir” (29 yanvar 1919-cu il, №100).

“Azerbaydjan” qəzetinin 11 mart 1919-cu il tarixli 136-cı sayında T.Bayraməlibəyovun “Lənkəranda” sərəlvhəsi altında çox qısa məlumat xarakterli yazısında qeyd edilir ki, “Yanvarın 23-də erməni əsgərləri gecə saat 12 radələrində böyük bazarda Məşədi İbrahim Səmədovun dükənini sındırıb dağıdaraq, dükəndəki olan bütün ərzaq mallarını talan etməklə sahibini 15 min manatadək zərəərə salmışlar.

Yanvar ayının 25-də gecə saat 11-də Kələk məhəlləsində erməni əsgərləri tərəfindən Mir Mehdi Quliyevin dükənı qarət edilmiş, onun bütün baqqal məhsulları aparılmış, dükən sahibi 15 min manat zərəərə düşmüşdür.

Yanvar ayının 28-də gecə saat 12 radələrində Kələk məhəlləsində Məşədi Cəbrayıl Abasəlibəyovun dükənı oğurlanmışdır. Dükənın bütün əşyaları talan edilmiş, ona 18 min manat məbləğində zərəər vurulmuşdur” (6, 11 mart 1919-cu il, №136).

“Azerbaydjan” qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində bu dövrdəki Lənkəran qəzasının ümumi vəziyyəti şərh edilərək qeyd olunur ki, “Mart hadisələrindən sonra (1918-ci il mart soyqırımı nəzərdə tutulur-**B.K.**) Lənkərana bolşeviklərlə bərabər erməni daşnakları da gəldilər. Bundan sonra erməni Avetisovun başçılığı ilə daşnak hərbi hissələri müsəlman kəndlərinin axırına çıxdılar. Olmazın zülmə, əziyyətlər verdilər. Yollar kəsildi. Əhali şikayət etməyə bir yer tapmadı. Türklər Bakıya gəldikləri zaman Muğan ətrafının bolşevikləri ilə əlaqələri kəsildi. Buradakı sərsərilər “Muğan hökuməti” adı ilə dağıdıcı bir qurum düzəltməklə, müsəlmanları soymağa və qırmağa başladılar” (6, 14 mart 1919-cu il).

“Azerbaydjan” qəzetinin 18 may 1919-cu il tarixli 103-cü sayında “Lənkəranlıların fəryadı” adlı məqalədə qeyd edilir ki, “Artıq bir ildən çoxdur ki, Lənkəranın əsasən müsəlmanlardan ibarət olan əhalisi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparənların əlində yanır. Son günlərdə hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçmişdir. Ərazidə həbslər və Denikinın havadarlarına qarşı təqiblər başlanmışdır. Lənkəranda bolşeviklər partiyası ilə denikinçilər arasında böyük toqquşmalar baş verdiyindən, bazarda alış-veriş dayandırılmış, yerli tacirlərin – müsəlmanların malları yandırılmışdır (6, 18 may 1919-cu il, №103; 7, 187).

Beləliklə, iki ilə yaxın bir müddət ərzində Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri qırğınlara 1919-cu ilin yayında - Camal Paşanın komandanlığı ilə türk ordusunun və Azərbaycan Milli Ordusunun Lənkəran qəzasına daxil olduğu vaxtdan son qoyuldu. Nəticədə, qəzanın milli qüvvələrin əlinə keçməsi ilə, əhali qırğından, talanlardan xilas olmuş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2007, 163 s.
2. Anar İsgəndərov. 1918-1920-ci illər türk-müsəlman soyqırımları. Bakı, “525-ci qəzet”, 2009-cu il 18 aprel .
3. AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyası Sənədlər Arxivi. F. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.
4. ARDA, f.100, siy. 2, iş 791.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: Nurlan, 2008, 696 s.
6. “Azərbaycan” qəzeti. 1918-1919-cu illər.
7. Cavadova E. O, həm də görkəmli etnoqraf idi (Teymur bəy Bayraməlibəyovun həyat və yaradıcılığından səhifələr). Bakı: Nurlan, 2009, 204 s.
8. Əlizadə N. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən (Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi). Bakı: Azərneşr, 1974, 152 s.
9. Görüryılmaz Mustafa. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı: Qismət, 2009, 408 s.
10. Miralayev T. Azərbaycanın qırmızı qvardiyaçıları və qırmızı partizanları. Bakı: Azərneşr, 1970, 130 s.
11. Nəcəfov B. İ. Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. II hissə. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 436 s.
12. Халилов А.Х. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в 1917 - 1920 гг. в исторических источниках. Баку: Азернешр, 2000, 120 с.
13. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.
14. Привольный А.А. Над Муганью зарево Октября. Баку: Азернешр, 1967, 199 с.
15. www.lenkoran.gov.az

ГЕНОЦИД, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ В ЛЕНКОРАНСКОМ УЕЗДЕ В 1918-1919 гг.

Б.Б.КЕРИМОВ

РЕЗЮМЕ

Бедствия, причиненные нашему народу армянами в начале прошлого столетия, оставили у нас в памяти неизгладимый след, как одно из самых кровавых событий в истории Азербайджана. В результате этой резни десятки тысяч наших мирных соотечественников подверглись геноциду со стороны армянских бандформировании под покровительством большевиков.

Организаторами геноцида стали Бакинские большевики во главе с Шаумяном, а исполнителями – армянские дашнакские военные части. Ужасная резня, учиненная в Баку в марте-апреле 1918 г. при активном участии большевистского руководства, вскоре вышли за пределы города. Ленкорань, как и другие уезды Азербайджана, был полностью разграблен армянскими бандитскими отрядами, а мирное население беспощадно уничтожено. Во время этого целенаправленного грабежа и резни людей зверски убивали, не жалея ни стариков, ни молодых, ни детей.

В результате этой резни с начала 1918 года по август 1919-го только на территории Ленкоранского уезда армянские и русские формирования лишили жизни более 2 тыс. человек.

Ключевые слова: Ленкоранский уезд, азербайджанцы, геноцид, армяно-большевистский.

GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS IN LENKORAN IN 1918-1919

B.B.KARIMOV

SUMMARY

The slaughters intentionally committed against our nation by Armenians in the beginning of the last century, left in our memory an indelible mark as one of the most bloody events in the history of Azerbaijan.

As a result of this slaughter tens of thousands of our innocent compatriots underwent a genocide by the Armenian bands under the protection of Bolsheviks. The leader of Baku Bolsheviks was Shaumian and the executors were Armenian Dashnak military detachments. In March-April, 1918 the terrible slaughter committed in Baku by active participation of Bolshevik's guidance soon transcended beyond the city. Lenkoran, as well as other districts of Azerbaijan were completely plundered by the Armenian gangster detached forces, and the innocent civilians were ruthlessly killed. During this purposeful robbery and slaughter people were brutally killed, with no mercy for the old and children. From the beginning of 1918 till August, 1919, as a result of this slaughter, the Armenian and Russian formations killed more than 2000 people only in the territory of Lenkoran.

Key words: Lenkoran, region, Azerbaijanis, genocide, Armenian-Bolshevist